

СОЦІОДИНАМІКА

Ігор МАРКОВ

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І МІГРАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОДИНАМІКИ

Ihor Markov

GLOBALIZATION AND MIGRATIONS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDIES ON SOCIODYNAMICS

The article based on the author's research of modern Ukrainian external migration processes, with regard to globalization theories and transnational migration studies. The author outlines his approach to understanding of sociodynamics in the context of globalization, determines the other categories and their relationship within the basic concept.

Keywords: sociodynamics, globalization, migration, identity, eventfulness, time-and-space.

© I. МАРКОВ, 2015

Концепти глобалізації

Глобалізація належить до найбільше поширених, багатограних і дискусійних понять, кількість досліджень глобалізації непинно зростає. Уявлення про глобалізацію досить давні. Дослідники бачать глобалізацію як довготривалий історичний процес, у якому цивілізації спромоглися утвердити монолітну світову систему і який пройшов три етапи, т. зв. «хвилі глобалізації». Перша припадає на епоху великих географічних відкриттів (1450—1850): визначну роль тоді відіграла зовнішня експансія країн Європи і завоювання колоній. Другу хвилю визначає територіальне розширення і зміцнення європейських імперій («перелом в історії міжнародних відносин в ХІХ ст. завдяки промисловій революції та експансії Заходу»). Нарешті, третя, сучасна хвиля глобалізації, що розпочалася близько 1960 р., означає формування світового устрою, символами якого є мікропроцесор та супутник [17, с. 29].

Після закінчення «холодної війни» і «двополюсного світу» настала епоха «густої глобалізації» [13], яка, згідно з новішими дослідженнями, складає особливу історичну форму, що є продуктом унікального збігу соціальних, політичних, економічних і технологічних чинників. Найважливішою її рисою є перетворення світу окремих держав, економік та культур у спільний соціальний простір [13, р. 21, 29, 41]. Внаслідок подолання державних кордонів у суспільній, політичній та економічній діяльності події та рішення в одному регіоні світу набувають значення на теренах, віддалених від нього. Спостерігається зростання значення взаємопов'язаності сучасного світу в усіх сферах — від економіки до охорони довкілля, від інтенсифікації світової торгівлі до розповсюдження зброї масового знищення, від діяльності Microsoft до поширення вірусу атипової пневмонії; зростання швидкості, обсягів та інтенсивності інтеракцій на глобальному рівні, що супроводжується щораз сильнішим переплетенням локального і глобального. Тим самим глобалізація означає «стиснення часопростору» [13], коли джерел, здавалося б, чисто місцевих подій, слід шукати у віддалених подіях і чинниках.

Втіленням глобалізації стає «детериторіалізація, або розвиток надтериторіальних відносин між людьми» (Шольте) (Scholte). Економічна, суспільна, політична діяльність поступово охоплює цілий світ, звільняючись від порядку, притаманного конкретній території [2]. Центри влади можуть бути віддалені

на цілі континенти від тих, над ким вона здійснюється. Глобалізація пов'язана із відносною денационалізацією сили: її здобуття і використання має понаднаціональний, понадрегіональний, навіть понадконтинентальний вимір; держави втратили монополію на силу; вона поділена між державами, міжнародними мережами та організаціями, що діють понад державними кордонами, інколи проти самих держав.

Таким чином, глобалізація веде «до фундаментального зрушення просторових масштабів соціальної організації людського життя» [2, с. 23]. В основі цієї зміни лежить поява глобальної інфраструктури, що спирається на інформаційні і транспортні технології і забезпечує комунікацію в поточному часі; її виражають не знані раніше масштаби інституалізації соціальних відносин, розвиток наднаціонального і міжнародного права, формування глобальних правових інститутів і глобального урядування (global governance) [17, с. 32].

В дискусіях про глобалізацію погоджуються щодо змісту основного поняття. Контroversії, в основному, стосуються такої проблеми: чи здійснює глобалізація, вірніше, третя її хвиля, що розпочався приблизно із 60-х років минулого століття «реконфігурацію соціального простору», чи змінює дотеперішній світовий порядок?

У цьому питанні дослідники умовно поділилися на «гіперглобалістів», (К. Охмае (Ohmae), В. Врістон (Wriston), Д. Гюенно (Guehenno) та ін., «скептиків» (Р. Джіліпін (Gilpin), Д. Герст (Hirst), Е. Томпсон (Thompson) та ін.) і «трансформаційників» (А. Гідденс (Giddens), Д. Розенау (Rosenau), М. Кастельс (Castells) та ін.). У гіперглобалістів домінує економічний підхід, згідно з яким глобалізація визначається новою епохою людської історії, де традиційні нації-держави є неприродними, подібно до неможливих бізнес-одиниць у глобальній економіці. Гіперглобалісти доводять, що економічна глобалізація приносить «денаціоналізацію» економіки через формування транснаціональних мереж продукції, торгівлі та фінансів. Багато гіперглобалістів дотримуються думки, що економічна глобалізація конструює нові форми соціальної організації, що витіснить традиційні нації-держави як первинні економічні та політичні одиниці світового суспільства. У підсумку, гіперглобалісти представляють глобалізацію як втілення фундаментальної реконфігурації «рамки людської діяльності».

Скептики визнають, що рівень економічної взаємозалежності у сучасному світі, порівняно з попередніми епохами, історично безпрецедентний [13, р. 10]. Однак вони концептуалізують глобалізацію як інтернаціоналізацію та регіоналізацію, суб'єктами яких вступають держави та інтегрований глобальний ринок, а не транснаціональний капіталізм, корпорації, технології. Вони вважають, що значення сили держави, націоналізмів і територіальних кордонів у міжнародних відносинах зростає, а не зменшується [17, с. 26].

Трансформаційники вважають, що на початку нового тисячоліття глобалізація є головною рушійною силою швидких соціальних, політичних та економічних перетворень, що змінюють модерні суспільства і світовий порядок. Сучасні глобальні економічні, військові, технологічні, екологічні, міграційні, політичні та культурні потоки історично безпрецедентні. У світі вже немає чітких меж між внутрішнім і міжнародним, внутрішніми та зовнішніми справами. У зв'язку з цим Д. Розенау ввів термін «міжвнутрішні» («interdomestic») відносини [17], який, з нашого погляду, добре передає зміну соціодинаміки в епоху глобалізації.

Відбувається переформатування моделей глобальної стратифікації. Конфігурація глобального співвідношення сил, що кристалізувалася як поділ Північ — Південь, швидко змінюється новим міжнародним поділом праці, відтак традиційна ієрархія «центр — периферія» уже означає не географічний, а соціальний поділ світової економіки. Глобалізація кує нові ієрархії, що «перетинають» суспільства й регіони світу, проникаючи в них. Північ та Південь, «Перший світ» і «Третій світ» більше не відокремлені, а стоять поряд, всередині найбільших міст світу. Якщо традиційна соціальна структура асоціюється з пірамідою, з крихким верхом і широкою масовою основою, то глобальна соціальна структура може бути зображеною у вигляді трирівневих концентричних кіл, кожне з яких перетинає національні кордони, і репрезентує, відповідно, еліти, задоволених і маргіналізованих. Національний економічний простір, на думку трансформаційників, більше не збігається з національними територіальними кордонами.

Сучасна глобалізація реконститує силу, функції і владу національних урядів. Не заперечуючи, що державам і далі належить остаточне ствердження ефективного верховенства щодо всього, що відбувається всередині їхніх власних територій, трансфор-

маційники стверджують, що тепер воно суміщене з розширеною юрисдикцією міжнародних інституцій і обмежене міжнародним правом, з якого також виводяться зобов'язання держав. Глобалізація асоціюється також з появою і впливовістю нових нетериторіальних форм економічної та політичної організації — багатонаціональних корпорацій, транснаціональних соціальних рухів, міжнародних регуляторних агенцій тощо. Комплекс глобальних систем — від фінансової до екологічної — пов'язує долі спільнот в одному місці, з долями спільнот у віддалених регіонах світу. Глобальні інфраструктури комунікацій і транспорту підтримують нові форми економічної та соціальної організації, що виходять за межі національних кордонів, без відчутного зменшення ефективності та контролю. Світовий порядок більше не може розглядатися як такий, що визначається передусім державами, оскільки влада все більше розподіляється між публічними і приватними агентствами. Як зауважує Р. Кіохейн (Keohane), сьогодні суверенітет краще розуміти як менш територіальний бар'єр, але більш як переговорний ресурс для політики, що характеризується комплексом транснаціональних мереж.

Відповідно, вважають трансформаційники, держави та уряди повинні виробляти стратегії, що узгоджуватимуть їхню діяльність зі світом, що глобалізується. Це уявляється як перехід від неоліберальної «мінімальної держави» до моделей «держави розвитку» і «держави-катализатора», у яких уряд виступатиме центральним промоутером і посередником економічної експансії і спільних дій. Крім того, уряди стають все більше «зовнішніми» у своїй діяльності, оскільки вони прагнуть проводити «кооперативні» стратегії і формувати міжнародні регуляторні режими ефективнішого менеджменту великої кількості транскордонних питань, які невпинно зростають і які регулярно опиняються на поверхні національного порядку денного.

Глобальне-локальне у вимірі ідентичностей

Дві ключові риси глобалізації — перетворення світу у спільний соціальний простір та розвиток надтериторіальних відносин між людьми — поєднуються з іще однією важливою особливістю: усуненням протилежності між центром та провінцією, мультицентричністю світу, переходом від «двовимірного до багатовимірного простору». «Вибух периферії в центри, спричинений транснаціональною міграцією, гло-

бальним ринком, електронними медіями і туризмом» [14, с. 550], своєю чергою, пов'язаний зі високою соціальною мобільністю та зміною концепту локальності. Як стверджує З. Бауман, у часи глобалізації, на перше місце серед омріяних цінностей виходить мобільність, свобода пересування, що розподіляється нерівномірно і швидко перетворюється на головний чинник соціального розшарування [2, с. 7].

Дослідники наголошують на тісному зв'язку географічно локалізованого, матеріально визначеного «місця» з конструюванням особистої ідентичності. Бути без місця — «*persona non locata*» — значить, практично, не існувати [1]. Усунення територіальних бар'єрів, стверджує Д. Харві (Harvey), підриває звичні уявлення про матеріальне і територіальне визначення «місця». «Місця, які ми формуємо, — додає Т. Грін, — виявляються аналогами місць, що існують десь іще: приміські тракти, торгові центри, офісні комплекси». У період інтенсивної глобалізації логіка та значення місця розчиняються у соціальних мережах — цей погляд поділяють також М. Кастельс та Д. Харві. «В мережевому суспільстві місця творять центри і перетини в соціальних мережах» [1].

Р. Робертсон (Robertson) запропонував свій термін, що відображає співвідношення глобального і локального як окремого та універсального — «глокалізація», коли локальності, співтовариства і «рідні місця» конструюються через глобальні потоки ідей, товарів та інформації; вислів Дюршміда (Dürschmidt) — «процес мікроглобалізації у повсякденному житті людей». А. Аппадурай (Appadurai) протиставляє локальність категорії сусідства: якщо перша, на його думку, відтворюється і конструюється людьми як структура відчуттів і не є даною сутністю в житті людей, то остання, навпаки, є формою соціальної організації, які люди реально переживають. А. Аппадурай вводить термін «транслокальність», який застосовує для опису нових співтовариств, що виникають унаслідок зрослої мобільності людей («транслокальні діаспори»), зокрема, трансмігрантів [1, с. 21].

В умовах переходу до глобалізації, вважає Анрі Лефевр (Lefebvre), місце абсорбується простором. Соціальний простір, вважає вчений, не може бути адекватно визначеним лише природно-географічними термінами (клімат, місцевість) чи своєю попередньою історією, зростом сил виробництва, здатним

створювати з будь-якої випадкової форми, конкретний простір і час. Мають бути прийняті, до уваги посередники: дії груп, рушійні сили у межах знання, у межах ідеології чи у межах уявлень. Соціальний простір містить велику різноманітність об'єктів, як природних так і соціальних, включаючи мережі і траєкторії взаємодії, що полегшують обмін матеріальними речами та інформацією [1].

У визначенні соціального простору А. Лефевр акцентує на його динамічній компоненті і ролі агентів. Згідно із твердженням А. Лефевра, соціальні «групи і класи не можуть конструювати самих себе чи сприймати одне одного як «суб'єктів», якщо вони не породжують простору». Аналогічні акценти розставлено і в міркуваннях А. Баттімер (Battimer), що можуть бути застосованими для визначення соціального простору — «соціальних горизонтів груп»¹ і «циркуляції» — «будь-якого виду просторового руху товарів, послуг, людей та інформації, що є причиною соціальної комунікації» [1].

Концепт «соціального простору» можна розглядати як питання відносин, тоді як «локус» — це kwestія ідентичності. Соціальні ідентичності визначаються динамікою відносин; локальність стає позатериторіальною, соціальною. Відтак, потреба реконцептуалізації співвідношення локального і просторового, і криза щодо визначення першого може вказувати на зміну типів соціальних ідентичностей в умовах глобалізації.

Міграції

Концептуалізація глобалізації розкриває її онтологічний зв'язок із міграцією. Соціальною матеріалізацією цього твердження стають сучасні міграції. Міграція, поряд із торгівлею, комунікативними технологіями, фінансами і туризмом, відзначається серед медіаторів глобалізації [15, р. 549], найважливіших її проявів і формотворчих чинників. Дослідники називають закордонну міграцію «найочевиднішим прикладом глобалізації, у сенсі пов'язаності з рештою

¹ «Соціальні горизонти деяких груп, — твердить ірландська учена, — ледь чи виходять за межі кварталу, в якому вони живуть, чи мережі крамниць, в яких вони працюють або здійснюють закупівлі, тоді як інші підтримують контакти з родичами, що проживають за тисячі миль від них. «І те, наскільки часто чи рідко підтримуються ці зв'язки, зовсім не впливає на той факт, що ми спостерігаємо зв'язки, які ігнорують просторові і часові бар'єри» (цит. за [1]).

світу» (Рубл). Міграція поступово стає способом життя пересічної людини. Часові і просторові відстані між культурами, розмежування і бар'єри, які тривалий час забезпечували співіснування традиційних культур, усувають хвилі мігрантів, що раз-у-раз прибувають на дану територію з різних теренів, і «не знаючи про давній уклад, спричиняють потребу нової, більш раціональної організації життя, на засадах мультикультурності» [7, с. 247].

«Змінні хвилі міграції, з Півдня — на Північ, і зі Сходу — на Захід» [17], сприймаються у країнах-реципієнтах як безальтернативне джерело подальшого економічно-соціального розвитку і, водночас, як загроза усталеному соціокультурному укладу і правовим відносинам цих країн.

Демографічний спад, що характерний практично для всіх держав Європи, США, Канади, Японії, Росії — країн, які витворюють т. зв. «північне кільце» (на південь від екватора до них належать тільки Австралія і Нова Зеландія), на думку відомого російського демографа А. Вишневського, є не тимчасовою кризою, а стійкими змінами у масовій демографічній поведінці. Відповідно, переміщення населення з Півдня на Північ є його природним рівномірним розміщенням в умовах глобалізації [4].

Однією з найголовніших характеристик нової епохи стали транснаціональні та глобальні міграції. Терміни «транснаціоналізм», «транснаціональний соціальний простір», «трансмігранти», уже згадувана «транслокальність» широко використовуються в західній теорії для опису міграційних процесів сучасності. Термін «транснаціоналізм» увійшов у вжиток в 1970-ті рр., тобто в час, коли в економічній сфері розпочалося домінування великих міжнародних компаній — транснаціональних корпорацій, а також у час інтенсивної трудової міграції до економічно розвинутих країн, та політичної еміграції з колишніх соціалістичних держав [1, с. 26].

Британський дослідник С. Вертовец (Vertovec) пропонує такі ознаки транснаціоналізму: зосередження на новій соціальній форматі, що переосмислює територіальні кордони; діаспорна свідомість; синкретизм, креолізація, триколаж, гібридність у культурі; поширення транснаціонального капіталу, у тому числі, грошових переказів мігрантів на батьківщину; форма політичних зобов'язань держави еміграції чи імміграції щодо спільнот мігрантів, зрос-

тання ролі міжнародних неурядових організацій; переосмислення понять місця і простору, зміщення акценту з локального на транслокальне [18; 1].

Увівши термін «*транснаціоналізм*», дослідники намагалися описати нові явища у міграційній практиці, які не можна було пояснити за допомогою класичних теорій міграції: до прикладу, зовнішні виїзди на сезонні роботи, що тривали не кілька тижнів чи місяців («маятникова міграція»), а кілька років; практика, коли частина родини мігранта жила у країні його походження, а інша — в країні перебування [1]. Коли ж ці практики стали загальними, виникла необхідність означити нове соціальне поле. За німецьким ученим Л. Прісом (Pries), концепт «транснаціонального соціального простору» означає, що мігранти «включають у себе вже делокалізовані й дифузні простори, всупереч державним кордонам, фрагментують національну (тобто «державно-політичну». — *I. M.*) ідентичність людей, структурують їхні життєві та професійні шляхи» [1]. Транснаціональні мігранти створюють соціальні поля, що перетинають географічний, культурний і політичний кордони, тобто, вони «підтримують і розвивають множинні відносини — родинні, економічні соціальні, організаційні, релігійні, політичні, — які пов'язують між собою суспільства походження і поселення» [14, р. 560]. Трансмігранти включені більш, ніж в одну спільноту, вони творять нові співтовариства, пов'язані з національними державами та їх кордонами. І якщо раніше економічні досягнення і суспільний статус іммігрантів залежали від швидкості акультурації і включення у процеси приймаючого суспільства, то тепер це більше залежить від «культивації міцних соціальних мереж на наддержавному рівні» [1, с. 27, 28].

Головна відмінність транснаціональної міграції від її класичних форм, полягає в тому, що перша є «динамічним суспільним процесом, а не набором статичних зв'язків і позицій». «Динамічна концепція бі- та мультилокальності» репрезентує міграційний процес як розширення простору діяльності його учасників, а не як переїзд людей із однієї країни в іншу з наміром там облаштуватися [1, с. 28—29]. Транснаціоналізм належить до глобальних процесів, однак він має обмежену сферу. Транснаціональні процеси територіально «зафіксовані» в діапазоні національних міграцій, через кордони однієї чи кількох держав, оскільки сам термін «транснаціоналізм»

з'явився як ствердження, що транснаціональні корпорації, що діють по всьому світі, мають базові національні території. Тоді як глобальні процеси, у тому числі глобальні міграції, більш децентровані від окремих національних територій [14].

Описана еволюція від класичних до транснаціональних та глобальних міграцій відображена у послідовності теорій міграційного процесу. Теорія «виштовхування-притягання («pull & push») аналізує фактори, які підштовхують до міграції з країни донора та приваблюють у країні перебування і, по суті, відтворює класичний погляд на міграцію як переміщення з однієї країни до іншої. Теорія «ланцюжкової міграції», що виникла у середині 60-х рр. і спиралася на дослідження італійської міграції до США кін. XIX — поч. XX ст., концептуалізує міграцію як процес, що відбувається через передачу мігрантами-піонерами соціального досвіду і зв'язків, набутих у новій країні, своїм наступникам, яким уже стає значно легше забезпечити інфраструктуру життєдіяльності у нових умовах. Ідея первинності соціальних зв'язків переросла в концепцію мігрантських соціальних мереж, що визначаються як набір соціальних контактів групи, які здійснюються через особисті відносини, включаючи спорідненість, дружбу і громадські зв'язки, а також економічні відносини. Теорія кумулятивної обумовленості (це поняття увів у науковий обіг Г. Мирдал (Myrdal) і у 90-х рр. минулого століття розвинув Д. Мессі (Messi)) спирається на концепцію соціального капіталу П. Бурдьє (Bourdieu), який трактував соціальний капітал як «сукупність реальних чи потенційних ресурсів, пов'язаних із приналежністю до міцної мережі». Мігрантські мережі розглядаються «як специфічна локальна форма соціального капіталу, за допомогою якого їх учасники можуть отримати доступ до ресурсів в іншому місці» [8, с. 6].

Це дифузійний процес, який охоплює все ширше коло людей. Розширення мережевих зв'язків до критичного рівня веде до самовідтворюваності міграції. Формування спільнот мігрантів, в кожному конкретному пункті призначення, збільшує ймовірність подальшої міграції в цей пункт. Розвиток міграційних мереж та самовідтворюваність міграційних процесів все більше унезалежнює міграцію від її першопричин і веде до формування спільного простору, в якому поєднані країни-донори та країни перебування міграційної системи. У межах цієї системи відбувається

більш інтенсивний товарообіг, обмін інформацією, транскордонні переміщення працівників. Країни, що входять до міграційної системи, можуть бути географічно віддаленими. Значно важливішою за географічну віддаленість є культурна спорідненість, можливості подорожі та обміну інформацією. Мігранти часто включені одночасно в кілька міграційних систем і, залежно від обставин, легко змінюють країну перебування. Це сприяє постійному розширенню варіантів вибору та формуванню міграційних систем і з іншими країнами [8, с. 8]. Зрештою, потоки новітніх мігрантів і міграційні системи формують окрему соціальну дійсність, що існує паралельно із державами та суспільствами і не підвладна їхньому визначальному впливу. У тому, що стосується міжнародної міграції, зауважує Ж. Пейшоу, державне втручання зазнає дедалі відчутніших обмежень, головним чином, унаслідок динаміки ринків праці [6, с. 108].

Інтенсифікація загальносвітових суспільних відносин, що поєднують віддалені між собою локальності таким чином, що локальне життя трактується через події, які відбуваються на відстані багатьох кілометрів; інтеграція світової економіки; детериторіалізація і розвиток екстериторіальних стосунків між людьми; «стиснення» часопростору — ці ключові риси глобалізації матеріалізуються в сучасних міграціях.

Запропоновані в наступному параграфі підходи та поняття у сфері соціодинаміки глобалізації в основному випливають з моїх власних студій сучасної української міграції у приймаючих країнах (ЄС та Російській Федерації) і частково враховують здобутки дослідників глобалізації.

Підходи до вивчення соціодинаміки

Результати проведеного нашою дослідницькою групою в 2006—2011 рр. комплексного вивчення процесів сучасної української трудової міграції в семи країнах ЄС² і РФ³ дали змогу розглянути їх у рам-

ках двох взаємопов'язаних концептів: формування горизонтального простору спілкування і трансформації соціального часу.

Отримані матеріали вказують на головну відмінність сучасної зовнішньої міграції українців від її попередніх хвиль у ХІХ—ХХ століттях. Останні, як правило, були переміщенням з одного соціокультурного простору в інший, часто з одного історичного часу в інший. Мігрант переносив «середовище походження», основою якого були родина, «світ родини», економічні, соціальні, духовні відносини й потреби в його межах у нові країни поселення. Через великі фізичні та соціокультурні відстані все подальше спілкування мігранта було синхронізацією із приймаючим середовищем і, навпаки, діахронізацією зі середовищем походження.

Діаспора, об'єднана в товариства, що плекають українські звичаї, традиції та обряди, ставала інтегральною частиною суспільства перебування та його культурного ландшафту. Натомість нинішні зовнішні міграції українців є однією з альтернатив індивідуального вибору, в межах «простору співбуття» мігранта: забезпечення матеріальних потреб сім'ї залишається важливим мотивом трудової міграції, однак в основі прийняття рішень їхати чи не їхати на заробітки за кордон лежить персональний вибір потенційного мігранта. Його спосіб самовизначення можна окреслити як перебування у співвіднесенні з родиною, батьківщиною, колегами та роботодавцями в інших місцях та країнах перебування, зрештою, вибором потенційних можливостей подальшої самореалізації.

результаті, проект включав кілька складових: 1) дослідження «Основні детермінанти поведінкової активності українського трудового мігранта» (основний метод збору інформації — фокус-групові дискусії з мігрантами в країнах перебування); 2) дослідження «Особливості самовизначення українських трудових мігрантів у просторі міграції» (за допомогою глибоких (напівструктурованих) лейтмотивних інтерв'ю з мігрантами); 3) дослідження «Підходи до формування та оцінка політики приймаючих держав у сфері імміграції на прикладі українців» (опитування експертів, що мають знання та практичний досвід у сфері імміграції в країнах перебування українців — державних службовців, представників силових структур, діячів Церкви, профспілок, неурядових організацій, структур самоорганізації мігрантів); 4) Моніторинг правових тенденцій і змін до законодавства восьми держав перебування українських мігрантів; 5) обробка статистичних матеріалів і досліджень трудової міграції, зокрема, з України, в країнах, обраних для проведення дослідження.

² Дослідження проводилося в країнах Південної (Італія, Греція, Іспанія, Португалія), Центральної (Польща, Чехія), Північної (Ірландія) Європи, що відрізняються економічними, соціальними, гендерними та іншими особливостями масових імміграцій українських громадян.

³ В основу проекту закладено поєднання якісних методів соціологічних опитувань (в даному випадку — поглиблених напівструктурованих та експертних інтерв'ю, фокус-групових дискусій) та моніторингу поточної інформації (правових актів, статистичних матеріалів, засобів масової інформації). В

Розбудова ефективних міжперсональних мереж, що поєднують усі ці напрями, вказує на формування іншого усталеного простору соціальних відносин, для якого міграція є постійною рисою. Відродження соціокультурних форм самоорганізації, характерних для традиційної діаспори (церковні спільноти, культурні, освітні, студентські, жіночі товариства, видання власної преси) є швидше частиною цього горизонтального простору спілкування, аніж «культурного ландшафту» приймаючого суспільства.

Формування «горизонтального простору спілкування», що поєднує країну походження і одночасно багато країн перебування, а також дійсних і потенційних мігрантів у всіх цих країнах між собою, як дискурс, що домінує над «інтеграцією мігрантів в приймаючу країну» чи «поверненням додому», насамперед пов'язаний з «детериторіалізацією» міграцій, «усуненням відстаней» завдяки розвитку засобів комунікацій. Історично і географічно обумовлений фактор просторово-часової відстані має ключове значення для ідентифікації міграцій в територіальних спільнотах. Як зауважила одна фінська дослідниця, в Китаї та Єгипті можна побачити расову дискримінацію між китайцями чи єгиптянами, що приїжджають з різних частин країни, а на півдні Африки спостерігається тотожність механізму транскордонних міграцій і переміщень з периферії у міста [19].

Запропонований П. Сорокіним концепт соціальної мобільності полягає в соціальній циркуляції, переміщенні індивіда, соціальної групи або «соціального об'єкта», тобто всього створеного чи модифікованої людською діяльністю (речі, ідеї, звичаї тощо) з однієї соціальної позиції в іншу. Основне смислове значення концепту за часів його створення в першій половині ХХ ст. полягало у так званій вертикальній мобільності, тобто відносинах, що виникають при переміщенні з однієї соціальної страти в іншу «знизу вгору» або «згори вниз» — в рамках територіальних спільнот. Тоді як «горизонтальна мобільність», однією з найбільш поширених різновидів якої є міграція, розглядається як переміщення на одному соціальному рівні [9]. Виникнення горизонтального простору спілкування означає якісну зміну структури соціальних переміщень. Горизонтальні мобільності стають визначальними у здійсненні соціальної циркуляції.

В умовах територіальних спільнот і культур, відокремлених кордонами та відстанями, функції соціаль-

ної циркуляції переважно виконують інститути [8]. Факторами горизонтального простору спілкування стають соціальні мережі. Вони відіграють важливу роль у здійсненні соціальних переміщень і в рамках територіальних суспільств і держав, подібно, як розвиток горизонтальних комунікацій не перекреслює інститутів. Формування горизонтального простору спілкування означає, що соціальна циркуляція здійснюється переважно через мережі. Мережі, перетинаючи зовнішні та внутрішні кордони суспільства, вторгаються в його інституційно-функціональний розподіл, структурують, «інституціалізують» горизонтальний соціальний простір [16].

Останнє стало можливим насамперед завдяки двом чинникам: 1) поступового переходу до принципу соціальної інтерактивності у формуванні історичного процесу; 2) утвердження медіапростору спілкування.

Однією з найбільш значущих характеристик модернізації, відзначеної істориками, соціологами, політологами, стало залучення до історичного процесу широких верств суспільства. Глобалізація поставила цю тенденцію на новий рівень. Дослідники називають його соціальною інтерактивністю [3].

Поширення сучасних засобів соціального комунікування (супутникове телебачення, радіо, мобільний зв'язок, всевітня павутина Інтернет і мережевий зв'язок) мало наслідки, як мінімум, у трьох напрямках:

1. Формування глобального простору інформаційних потоків і мереж.

2. Зростаюча невідконтрольність інформаційних потоків — визначеним центрам соціального впливу (до прикладу, державній політичній владі).

3. Окремі особи стають самостійними центрами суспільного впливу нарівні з національними державами, корпораціями чи альянсами [11, с. 15] (сьогодні уже, як правило, транснаціональними). Вони порівнювані між собою як «гравці в одному полі» відносин.

Принцип соціальної інтерактивності визначається спонтанністю і безпосередністю персональних комунікацій, не обмежених рамками, визначеного інституційно-правового, політичного чи культурного укладу, що охоплює усі три відзначені напрями — у довільній послідовності і незнаних досі географічних масштабах, формуванням та «інституціалізацією» міжперсональних мереж. А, з іншого боку, мобільні технології і доступність Інтернету дають змогу лю-

дям бути постійно підключеними одночасно до різних платформ («hyper-connectivity») [12].

Спонтанне виникнення і зникнення незалежних, часто транснаціональних груп різного соціального походження, об'єднаних спільним інтересом, відкриває нові простори спілкування і творення ідентичностей. Своєю чергою, досягнутий рівень впливу соціальної інтерактивності на визначення історичного процесу став можливим у зв'язку з формуванням медіапростору спілкування.

Приватна домовленість по мобільному телефону між батьками, що перебувають у Львові та Лісабоні про оплату за навчання їхньої дитини в одному з Київських університетів, проведення одночасно в багатьох місцях і країнах масової протестної акції, завдяки комунікуванню усіх зацікавлених у соціальних мережах, безпосередня реакція читача (глядача, слухача) на публікацію у засобі інформації, яка умить з'являється в ньому — згадані різні події об'єднує те, що вони формуються в єдиному просторі спілкування разом з інституалізованими медіа. Останні все більше перетворюються на полілог у поточному часі. Комунікування у медіапросторі відбувається в режимі безпосереднього спілкування; у ньому здійснюються відносини щоденного життя людини; стираються інституційні межі — між рівнями персонального, персонально-групового і публічного спілкування.

У медіапросторі формується медіаподієвість соціальних відносин. Гіперконтактність (hyper-connectivity) усуває будь-які значні відмінності між on-line і off-line ідентичностями, а також розмиває «публічні» і «приватні» ідентичності. Ця тенденція може вести також до збільшення темпу змін, провадити до більш динамічних і змінних ідентичностей та моделей поведінки [12].

З цим тісно пов'язана зміна «соціального часу», яку я розумію як перехід від дотеперішнього історичного часу до «часопростору» соціального буття. Утвердження модерного суспільства, на зміну суспільству традиційному, супроводжувалося переходом від природного, циклічного — до лінійного, історичного часу. Поступовий перехід від територіально-соціального, до глобального медіапростору спілкування, лежить в основі наступної часової «трансформації» — від «лінійного» або «вертикального» історичного часу до «горизонтального» часопростору, у якому минуле існує «паралельно», і взаємопов'язане з поточним самоздій-

сненням, як його «ресурс». У часопросторі унаочнюється різниця між «поточною артикуляцією» і «щойно минулим», і, навпаки, стирається чіткість межі між «щойно минулим» і «давно минулим»: обидва останні у медіапросторі відносин співіснують паралельно, як ресурс самовизначення — в «способі віднесення» у світі соціальних інтерактивностей. Перехід від вертикального історичного часу до горизонтального часу паралельних дійсностей означає, що час набуває значення «простору» і стає, властиво, соціальним часом.

«Циклічний» час виражав залежність соціального життя від природи. Історичний час фіксує розділення «природного» і «соціального». Чітка межа між природним і соціальним пов'язана із розумінням соціального як «соціетального», або як спільності в межах певної території⁴. Розвинуті соціальні інститути підкреслюють цю розділеність природи і суспільства.

Часопростір або соціальний час, що приходить на зміну історичному часові, означає, що природа стає частиною соціального простору і його опосередковує. Не тільки засоби комунікацій, створені людиною, а й інші «позалюдські об'єкти» і «позалюдські гібриди» [10, с. 28], сформовані у взаємодії людини і природи, формують медіапростір спілкування.

В історичному часі соціальні поділи формуються за принципом приналежності до груп, класів, страт, між якими існують інституційно-мережеві «ліфти»

⁴ Згідно з Т. Парсонсом, «ядром суспільства як системи є структурований нормативний порядок, через який організовується колективне життя популяції. Як порядок, він містить цінності, диференційовані і партикуляризовані норми і правила, причому все має співвідноситися з культурою для того, щоб бути значущим і легітимним. Він задає розуміння членства, яке проводить відмінність між людьми, що належать до суспільства і не належать до нього .... Ми назвемо це єдине утворення в його колективному аспекті соціетальною спільністю. Як така вона створюється нормативною системою порядку, а також набором статусів, прав та обов'язків, що відповідають членству в підгрупі, характер якого може варіюватися для різних підгруп співтовариства. Для виживання і розвитку соціальне співтовариство має підтримувати єдність загальної культурної орієнтації, що загалом поділяється (хоча і не обов'язково одноманітно і одностайно) його членами як основа їх соціальної ідентичності. Мова йде тут про зв'язок з теперішньою культурною системою. Повинні також систематично задовольнятися необхідні умови, що стосуються інтеграції організмів та особистостей учасників (і їх відношення до фізичного середовища). Всі ці фактори повністю взаємозалежні, хоча кожен з них є фокусом для кристалізації окремого механізму» (Парсонс).

взаємопереходів [9]. У часопросторі критерієм соціальної поляризації є наявність «капіталів мобільностей» [2, с. 6—7]. Отже, якщо в історичному часі поняття соціальної несправедливості апелювало до фактичної статусної нерівності, то у часопросторі його сенс пов'язаний насамперед із динамічною складовою — «доступом до можливостей» [12].

Та сама відмінність між історичним і соціальним часом продовжує зазначене британськими дослідниками зміщення у підходах щодо появи нових перехідних етапів життя, які визначаються тепер за відносинами (установками) і ролями, а не за віком: переходи між традиційними етапами життя, наприклад, між юністю і зрілістю, або середнім віком і старістю затримуються або розмиті [12]. Таким чином, дослідження в соціальному часі є вивченням динаміки відносин, або, інакше, дослідженням тимчасовості.

Перехід від історичного часу до часопростору вказує на зміну типів соціальних ідентичностей. Традиційно соціальна ідентичність позначає «приналежність до спільноти». В умовах територіальних спільнот (суспільств) і культур інституційність та інституційна позиція переважно виступають маркерами і критеріями різновидів соціальних ідентичностей (громадянство, сімейний стан, різні статуси і т. д.). Перехід до соціального часу означає його персоналізацію: відбувається персональне, позаінституційне входження в публічний простір, стирання інституційних меж між приватним і публічним і перетворення останнього в міжперсональний простір відносин (визначальність персональної позаінституційної промоції в публічному просторі).

Персоналізація соціального часу означає стирання інституційно-функціональних поділів соціального осягнення людини, знімає поділ між її «сутністю» і «діяльністю» і розглядає людину в голістичному вимірі «самоздійснення», що починається від її (людини) «тут і тепер». Якщо у «вертикальному» історичному часі метафори ідентичності позначали приналежність до чогось більшого — спільноти, держави, культури, території), то в «горизонтальному» соціальному часі відбувається ідентифікація «особистості» та «простору» (самоздійснення).

У часопросторі «традиційні» ідентичності, — етнічність, релігія, національність, вік, сімейний стан, фінансові, а також «он-лайн» ідентичності — стають культурно умовними і високо контекстуальни-

ми [12]. Медіаподієвість виявляє одночасне співіснування багатьох, часто неспівмірних просторів, типів і форм соціальних ідентичностей і дійсностей. Це означає, що розуміння ідентичності, насамперед, як «приналежності до...» певної «структури», «системи» або «ряду» — замінює її персоналізація, а саме — принцип соціальних співвідношень в основі самовизначення людини: світ постає перед нею не у вигляді палітри культурно-історичних укладів, і, як наслідок, неминучості підпорядкування її власного життя умовам одного з них, як наперед визначеного середовища її співбуття, — а в динаміці паралельних просторів відносин, і в цьому сенсі — у вигляді перманентно змінюваних і *нереалізовуваних* полів альтернатив соціального вибору.

У цій перспективі, постійна апеляція до минулого (спільноти походження), як складова соціальної самоідентифікації, втрачає свій попередній зміст і набуває іншого виміру. Персоналізація соціального часу якраз вказує на те, що «минуле» і «щойно минуле» знаходяться «паралельно» як «ресурс самоздійснення». «Паралельність» тут означає персоналізацію соціального віднесення⁵.

Інститут, інституційність є центральною категорією відтворення і формування соціальних ідентичностей, яку я розумію як закріплення «минулого досвіду» у формах спілкування. Витіснення інститутів мережевим спілкуванням і зміна функцій інститутів — міняють типи соціальних ідентичностей: інститути швидше стають їх «зовнішніми» маркерами і одним з комунікаторів в горизонтальному спілкуванні.

Отже, ідентичності в медіапросторі спілкування формуються поточною подієвістю відносин на засадах соціальних інтерактивностей. Звідси я визначаю

⁵ Автори Фінальної Доповіді за проектом «Майбутні Ідентичності: Зміна ідентичностей у Сполученому Королівстві: наступні 10 років» [12]. Final Project Report. The Government Office for Science, London) викладають цю особливість наступним чином: «Люди можуть обрати для представництва певні аспекти своєї ідентичності, або розкривати певну особисту інформацію. Ідентичності також можуть бути введені іншими. Оскільки багато людей у теперішній час мають деяку присутність в інтернеті, їхні «віртуальні біографії» можуть бути змінені або навіть створені іншими людьми і, до прикладу, фірмами. Навіть якщо люди не створюють свої власні онлайн-рахунки, їхні сім'ї і друзі можуть обговорювати їх чи публікувати фотографії онлайн».

соціодинаміку як зміну ідентичностей у подієвості спілкування.

Таким чином, ідентичність у просторі соціальних співвіднесень є полем взаємопереходу альтернатив соціального вибору людини. Зміна ідентичностей є перманентним взаємопереходом полів соціальних альтернатив.

Соціальна інтерактивність відповідає зазначеному переходу — від вкоріненості в минулому укладі — до визначальної ролі принципу соціальних співвіднесень у способі самовизначення людини. Звідси, соціальні ідентичності означають «просторові поля» співвіднесень у подієвості поточних відносин людини, поля, обумовлені тими ж постійними (територіальними) соціокультурними укладами. Таким чином, ідентичність визначається динамікою «паралельних» соціокультурних взаємопереходів. Інституційні засоби комунікації стають горизонтальними різновіддаленими (залежно від територіальної культури їх походження і, придбаного через комунікації та спілкування, «поля пізнаваності» міжкультурних взаємопереходів) ресурсами міжперсонального спілкування.

Соціальна інтерактивність провокує багатовимірність змісту і розуміння історичного процесу. Цю тенденцію виражають спроби реконструювати минуле у перспективі життєвих історій звичайних людей, уявлень окремих осіб і соціальних груп; вивчення формування ідентичностей через реконструкцію міжперсональних, особисто-суспільних взаємодій в працях сучасних істориків. Ідентичність людини частково визначається її приналежністю до групи, проте вона може також вибрати ідентичність, відмінну від шляху, на якому щодо неї формуються соціальні стереотипи [12].

Отже, 1) формування простору соціальних співвіднесень означає, що особа, корпорація і держава опиняються на одному рівні соціальних відносин; 2) переважає персональна артикуляція ідентичності в різних соціально значимих (у т. ч. інституційно окреслених) площинах і напрямках; 3) ідентичність артикулюється і змінюється у подієвості відносин (чітка диференціація (спів) віднесень і відносин як подієвого акту).

Пропоноване визначення соціодинаміки як зміни ідентичностей у подієвості відносин має зворотною стороною видимість подієвості у медіа просторі комунікації. Зростаюча швидкість і взаємопов'язаність

інформаційно-технологічних систем створює можливість для моніторингу, що відбувається в реальному часі [12]. «Візуалізація» подієвості означає, що соціальні ідентичності формуються по горизонталі часопростору. Це робить можливим дослідження динаміки ідентичностей у подієвості відносин в поточному режимі.

Метафори візуалізації є ключовими для науки. У XVII ст. саме спостереження і фіксація безпосередніх фактів людським зором були прийняті як фундамент наукової легітимності і склали основу наукового методу [10, с. 41, 43]. Історичний час і характерний для нього вертикально-інституційний «простір співбуття» визначають метафори констатації, досконалості, визначеності, категоризації, — до прикладу, «статус», «професія», «норма», «функція», «факт», соціальні поділи за приналежністю до груп, класів, страт. Соціальний час і горизонтально-мережевий простір співбуття виражає «видимість змінності», характеризується метафорами зміни, руху, «дії» (Уррі); категорію «професії» замінює поняття «діяльності».

Можна говорити про видимість людини і простору в соціальному часі, і про ідентичність як їх співвідношення. Це, а також видимість подієвості в медіапросторі спілкування, передбачає потребу соціальної ідентифікації в перспективі «самоздійснення» (self-fulfilment) — людини і простору співбуття, тобто досягнення через людину явищ, феноменів — в динаміці подієвості її відносин. Таким чином, модусом досліджень соціального часу стає антропологія або «людина в самоздійсненні» — у перспективі або ретроспективі.

1. Алексеева М. Гендер в пространстве транскультурной коммуникации: анализ дискурсивных репрезентаций. Дипломная работа при Европейском университете в Санкт-Петербурге. На правах рукописи / М. Алексеева // Архив Центра независимых социологических исследований в Санкт-Петербурге. — 34 с.
2. Бауман Э. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Э. Бауман. — Київ, 2008. — 118 с.
3. Бжезинский Э. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / Э. Бжезинский. — Москва: Международные отношения, 2007. — 240 с.
4. Вишнеvский А. Альтернативы миграционной стратегии / А. Вишнеvский // Демоскоп Weekly. — 2005. — № 185—186. — 10—23 января.
5. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль. — Москва, 1996. — С. 494—526.

6. Пейшоу Ж. Потужний ринок і слабка держава: предметне дослідження сучасної міграції до Португалії / Ж. Пейшоу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 91—108.
7. Рубл Б. Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві / Б. Рубл. — Київ, 2007. — 335 с.
8. Селещук Г. Сучасні міграції та їх осмислення, в: Циркулярна міграція: нові підходи до старої концепції. Матеріали дослідницького проекту «Опрацювання концепції політики циркулярної міграції українців до ЄС у взаємодії експертних середовищ та аналітичних центрів України та ЄС» / Марков І., Селещук Г, Савчинський Р, Іванкова-Стецюк О, Одинець С. — Львів, 2012. — С. 6—9.
9. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. — Москва : Политиздат, 1992.
10. Урри Дж. Социология за пределами обществ. Виды мобильности для XXI столетия / Урри Дж. — Москва : Высшая школа экономики, 2012 — 335 с.
11. Фрідмен Т.Л. Лексус і оливкове дерево / Т.Л. Фрідмен. — Львів, 2002. — 621 с.
12. Future Identities. Changing identities in the UK: the next 10 years. The Government Office for Science. — London, 2013.
13. Held D. Global Transformations. Politics, Economics and Culture / D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt, J. Perraton. — Stanford : Stanford University Press, 1999. — 515 p.
14. Kearney M. The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism / M. Kearney // Annual Review of Anthropology. — 1995. — Vol. 24. — P. 547—565.
15. Kindler M. Risks and risk strategies in migration: Ukrainian domestic workers in Poland. — Migration and domestic work. A European Perspective on a Global Theme / Kindler M. ; edited by Helma Lutz.-J.W. Goethe University. — Frankfurt, Germany, 2008. — 147 p.
16. Markov I. (2016) Contemporary Ukrainian Migration to EU Countries: Trends and Challenges / Markov I. // I. Liikanen, J. Scott and T. Sotkasiira (eds). Migration, Borders and Regional Stability in the EU's Eastern Neighbourhood. — London : Routledge (forthcoming).
17. McGrew A. Globalizacja i polityka globalna / A. McGrew // Globalizacja polityki swiatowej. Wprowadzenie do stosunkow miedzynarodowych / pod red. J. Baylis, S. Smith. — Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2004. — S. 17—41.
18. Vertovec S. Circular Migration: the way forward in global policy? / Vertovec S. — University of Oxford, 2007. — Paper 4. — 25 p.
19. Nyrhinen M. (2013). Migration, is that an ever unclear concept? Online. Available HTTP: <http://www.metro-polis2013.fi/index.php/blog2> . (Accessed 2013).

Ігор Марков

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І МІГРАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОДИНАМІКИ

Стаття написана на підставі авторських досліджень процесів сучасних зовнішніх міграцій українців із урахуванням теорій глобалізації та досвіду вивчення транснаціональних міграцій. Автор окреслює свої підходи до розуміння соціодинаміки в умовах глобалізації, означає інші категорії та їх співвідношення в межах основного концепту.

Ключові слова: соціодинаміка, глобалізація, міграції, ідентичність, подієвість, часопростір.

Ігорь Марков

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И МИГРАЦИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИОДИНАМИКИ

Статья написана на основании авторских исследований процессов современных внешних миграций украинцев с учетом теорий глобализации и опыта изучения транснациональных миграций. Автор определяет свои подходы к пониманию социодинамики в условиях глобализации, обозначает другие категории и их соотношение в пределах основного концепта.

Ключевые слова: социодинамика, глобализация, миграции, идентичность, событийность, времяпространство.